

بررسی نقش باورهای مذهبی زنان در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان

میترا بدری^۱

چکیده

یکی از مهم‌ترین ارکان تربیت انسان، هویت دینی او است که به سه بُعد اصلی شامل هویت معرفتی، گرایشی و رفتاری تقسیم می‌شود. در این میان، زنان و به‌ویژه مادران، به‌عنوان محور اصلی خانواده و نخستین مربی فرزندان، نقشی انکارناپذیر در توسعه و تقویت هویت دینی فرزندان ایفا می‌کنند. باورهای مذهبی زنان با تأثیرات عمیق روانی، عاطفی و تربیتی بر فرزندان، می‌تواند مسیری هموار برای پرورش یک فرد دیندار و متعهد فراهم کند. مادری که دارای ایمان عمیق و پایبندی به آموزه‌های دین باشد، با رفتار، محبت و آموزش خویش در سه بُعد معرفتی، گرایشی و رفتاری دینی، فرزند را به سمت تقویت اعتقادات، عشق به دین و رفتارهای پایدار دینی هدایت می‌کند. در دنیای امروز، گذر از ارزش‌های سنتی به سمت الگوهای مدرن هویت‌سازی، فاصله فرزندان از تربیت دینی را افزایش داده است. گسترش رسانه‌های دیجیتال و تأثیرات منفی فرهنگی، ضرورت آموزش دینی در خانواده، و به‌خصوص توسط مادران، را دوچندان کرده است. بر همین اساس این مقاله با روشی کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی به بررسی نقش باورهای مذهبی زنان در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان با سه محور معرفتی، گرایشی و رفتاری می‌پردازد.

کلیدواژه: باورهای مذهبی، زن، فرزند، هویت دینی، معرفت، گرایش، رفتار.

۱ -مقطع کارشناسی، استان کرمانشاه، شهرستان اسلام آبادغرب، حوزه علمیه فاطمه الزهرا (س)
mitrabadri542@gmail.com

مقدمه

دین و آموزه‌های مذهبی یکی از عوامل کلیدی شکل‌دهنده شخصیت، افکار، و رفتار انسان در طول زندگی هستند. از جمله ابعاد مهم دین‌داری، هویت دینی است که به معنای تعلق، شناخت و عملکرد فرد در چارچوب ارزش‌ها و باورهای دینی تعریف می‌شود. هویت دینی شامل سه بُعد اصلی معرفتی (شناخت دین)، گرایشی (احساس تعلق و علاقه به دین)، و رفتاری (عمل به آموزه‌های دینی) است. این هویت نه تنها بر زندگی فردی انسان تأثیرگذار است، بلکه در ورود او به اجتماع، نقش او در خانواده و حتی تعاملات بین‌المللی بروز و ظهور پیدا می‌کند. اما سؤالات مهمی که پیش می‌آیند این است نقش زنان در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان از بعد معرفتی چه می‌باشند؟ این نقش از بعد گرایشی و رفتاری چه اثراتی بر هویت دینی فرزندان می‌گذارد؟ این پرسش‌ها ما را به اهمیت فوق‌العاده‌ای که تربیت دینی در خانواده، و خصوصاً مادران، برای فرزندان دارد، هدایت می‌کنند. زنان، در مقام مادران، نخستین معلمان فرزندان هستند و بسیاری از جنبه‌های شخصیتی و نگرش‌های فکری و دینی فرزندان را شکل می‌دهند. از آنجایی که مادران ارتباط عاطفی بیشتری با فرزندان دارند و علاوه بر این، بخش اعظم زمان فرزندان در محیط خانواده، تحت تأثیر مادر سپری می‌شود، نقش باورهای مذهبی آنان در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان بسیار برجسته است.

مطالعات متعددی نشان داده است که باورهای مذهبی و دینی والدین و نحوه انتقال این باورها در خانواده، از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر هویت دینی فرزندان است. کتاب نقش مادر بر تربیت دینی فرزندان به نویسندگی صدیقه الوندتبار، بر این نکته تأکید می‌کند که ارتباط عاطفی مادر و فرزند، بستری اساسی برای انتقال آموزه‌ها و گرایش‌های دینی است. رویکرد محبت‌محور مادر در تربیت دینی باعث ایجاد علاقه و گرایش قلبی فرزند به دین می‌شود. مقاله‌ای تحت عنوان رفتار مادر و نقش آن بر تربیت دینی فرزندان نوشته علی کمالپور اشاره دارد که که خانواده دینی و مذهبی به‌عنوان یکی از نخستین و مهم‌ترین نهادهای اجتماعی، در شکل‌گیری ویژگی‌های اعتقادی و رفتاری فرزندان، خصوصاً در دوران کودکی و نوجوانی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. مادران باورمند با رفتارها و نگرش‌های خود می‌توانند عشق، شناخت و پایبندی به دین را در فرزندان خود تقویت کنند.^۱

این تحقیق با روشی نوین در سه بعد معرفتی، گرایشی و رفتاری به بررسی نقش مذهبی مادر بر تربیت هویت دینی فرزندان با توجه به آیات قرآن و روانشناسی می‌پردازد.

با توجه به تغییرات اجتماعی، فرهنگی و تکنولوژیکی، فرزندان امروز در معرض الگوها و تأثیرات فراوانی از جمله رسانه‌های اجتماعی، فرهنگ‌های غیردینی و جریان‌های ضد مذهبی قرار دارند. این عوامل می‌توانند به چالش‌های تربیتی بسیاری برای خانواده‌ها و به‌خصوص مادران منجر شوند. ضرورت پرداختن به نقش باورهای

۱ - سمیه باغبادی، نسل مهدوی: چگونگی شکل‌گیری هویت دینی در کودکان، ص ۲۳

مذهبی زنان در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان چون مهم‌ترین محور ارتباطات عاطفی و تربیتی در خانواده بوده و نقشی انکارناپذیر در جهت‌دهی ذهن و قلب فرزندان دارند ضروری است. با توجه به پیشینه، ضرورت، و ابعاد مختلف تأثیر باورهای مذهبی زنان بر تربیت فرزندان، مشخص است که نقش مادران در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان، محوری‌ترین عامل در تربیت دینی جامعه است. این نقش نیازمند روش‌های تربیتی محبت‌محور، ارائه الگوهای عملی و تقویت گرایش قلبی فرزند به آموزه‌های دینی است. توجه به اصول موثر تربیتی و مقابله با چالش‌های عصر حاضر می‌تواند زمینه‌ساز جامعه‌ای با هویت دینی مستحکم و پایدار شود.

الف مفهوم شناسی

در زیر ابتدا به بررسی تعریف لغوی و اصطلاحی کلیدواژه‌های تحقیق مانند باور مذهبی، هویت دینی، زن، فرزند و معرفت و گرایش و رفتار پرداخته می‌شود.

۱. باور مذهبی

باور از نظر لغوی به معنای اعتقاد، ایمان یا پذیرش قلبی است. این واژه در زبان فارسی از فعل «پذیرفتن» یا «ایمان آوردن» منشعب شده و به مفهوم پذیرش چیزی به عنوان حقیقت اشاره دارد.^۱ در لغت‌نامه دهخدا باور به معنای اعتقاد، یقین قلبی، تصدیق و پذیرش بدون تردید آمده است. همچنین ایمان و اعتقاد قلبی به درستی و استواری امر، شخص یا موضوعی خاص می‌باشد.^۲ مذهب نیز در لغت از ریشه‌ی «ذَهَبَ» (رفتن) گرفته شده و به معنای راه و روش است. در کاربرد دینی، به معنای راهی است که انسان برای شناخت و نزدیکی به خداوند انتخاب می‌کند.^۳

بنابراین، ترکیب «باور مذهبی» در لغت به معنای اعتقاد و پذیرش قلبی راه و روش و اصول دینی و الهی است.

باور مذهبی در اصطلاح به معنای پذیرش آگاهانه نظام فکری و اعتقادی دین و پایبندی به اصول، آموزه‌ها و ارزش‌های آن از جنبه‌های اعتقادی، اعمال عبادی و اخلاقی است. این باور شامل دو جنبه اصلی است ایمان قلبی پذیرش درونی آموزه‌های دینی و اعتقاد به حقیقت آن‌ها. عملی و رفتاری تأثیر این پذیرش در اعمال و رفتار روزمره فرد.

۱ - محمد راغب اصفهانی، مفردات قرآن، ص ۳۲۱

۲ - علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۲، ص ۱۳۲

۳ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۳۱۱

به عبارتی، باور مذهبی در اصطلاح بر نظام فکری و شناختی دین مبتنی است که به هدایت انسان در زندگی، معنابخشی به هستی، و ایجاد ارتباط با خداوند منجر می‌شود.^۱

از دیدگاه قرآن کریم، باور مذهبی به معنای ایمان به خداوند، پیامبران، روز قیامت، و پذیرش دستورات الهی تعریف می‌شود. ایمان حقیقی در قرآن، علاوه بر تصدیق قلبی، باید در اعمال انسان نیز نمود یابد.

«أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلُّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ...»^۲

«پیامبر به آنچه از سوی پروردگار به او نازل شده ایمان آورد، و مؤمنان نیز به خدا و فرشتگان و کتاب‌ها و پیامبران ایمان آوردند...»

این آیه به اجزای اصلی باور مذهبی (ایمان به خدا، فرشتگان، کتاب‌ها و پیامبران) اشاره دارد.

«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا...»^۳

«مؤمنان کسانی هستند که به خدا و پیامبرش ایمان آورده و شک نکردند...»

ایمان و باور مذهبی باید همراه با یقین و بدون تردید باشد.

بنابراین از دیدگاه قرآن، ایمان و باور مذهبی به پذیرش قلبی، زبان و عمل اطلاق می‌شود.^۴

۲- هویت دینی

هویت در لغت از واژه‌ی عربی «هُوَ» (به معنای «او») مشتق شده^۵ و به معنای چیستی، خود بودن، حقیقت وجودی و داشتن خصیصه‌ای خاص است که ماهیت وجودی یک فرد یا مجموعه را مشخص می‌کند.^۶ لغت‌نامه عمید هویت به معنای «حقیقت و ذات هر چیز» هویت یعنی «وجود داشتن، خود بودن، و ماهیت فردی یا جمعی».^۷ دین نیز در لغت از واژه‌ی عربی «دین» به معنای کیش، آیین، راه، یا قانون زندگی مشتق شده است که ارتباط انسان با اصول الهی و معنوی را بیان می‌کند.^۸

بنابراین، هویت دینی در لغت به معنای چیستی و ماهیت فردی یا جمعی یک انسان که بر اساس اعتقادات و اصول دینی شکل می‌گیرد است.

۱ - محمدرضا شرفی، جوان و بحران هویت، ص ۴۵

۲ - سوره بقره، آیه ۲۸۵

۳ - سوره حجرات، آیه ۱۵

۴ - ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۶۵

۵ - ابن فارس، معجم المقاییس، ج ۲، ص ۱۷۶

۶ - راغب اصفهانی، مفردات قرآن، ص ۲۶۶

۷ - حسن عمید، لغت نامه، ص ۲۱۱۳

۸ - خلیل فراهیدی، العین، ص ۲۱۷

هویت دینی در اصطلاح به معنای نوعی خودشناسی و فهم از خویشتن در چارچوب آموزه‌ها و اعتقادات دینی است که در آن مجموعه ارزش‌ها، باورها، و رفتارهای مرتبط با دین، شخصیت و ماهیت فرد را تعریف می‌کند.^۱

هویت دینی می‌تواند به‌عنوان بخشی از هویت شخصی و اجتماعی مطرح باشد که فرد از طریق پذیرش آموزه‌های دینی و پایبندی به اعمال مذهبی، ارتباط خود با خالق، خلقت، و دیگر انسان‌ها را شکل می‌دهد. هویت دینی از سه مؤلفه اصلی تشکیل شده است: پذیرش معرفتی، ایمان قلبی و عاطفی و التزام عملی. هویت دینی در قرآن به معنای ماهیت و چیستی فرد به‌عنوان یک انسان مؤمن و متعهد به دین الهی بیان شده است. قرآن کریم تأکید دارد که دین اسلام محور تشکیل هویت فردی و جمعی انسان‌هاست.

«صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً...»^۲

«رنگ (هویت) خداوند، و چه رنگی بهتر از رنگ خداوند!»

هویت دینی به‌مثابه رنگی است که شخصیت فرد را شکل می‌دهد و بهترین شکل و ماهیت انسان در پذیرش معیارهای الهی است.

«إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ.»^۳

«من روی خود را به سوی کسی که آسمان‌ها و زمین را آفرید خالصانه می‌گردانم، و من از مشرکان نیستم.»

این آیه هویت دینی را در چارچوب ایمان خالص و اتصال به خالق جهان توضیح می‌دهد.^۴ از منظر اسلامی، هویت دینی باید شامل موارد زیر باشد:

۱. ایمان و یقین قلبی: پذیرش باورهای دینی بدون شک و تردید.
 ۲. تناسب با عمل: هویت دینی با اعمال فرد در زندگی روزمره مانند رعایت اخلاق و انجام واجبات مشخص می‌شود.
 ۳. جامعیت هویت: دینی نه‌تنها فردی بلکه جنبه اجتماعی نیز دارد و پایه ایجاد امت اسلامی است.
 ۴. ثبات و پایداری: برخلاف هویت‌های موقت، هویت دینی عنصر پایدار شخصیت انسانی است.^۵
- بنابراین هویت دینی به معنای خودشناسی معنوی و پذیرش ماهیت وجودی بر اساس آموزه‌های دینی است که شامل سه مؤلفه اصلی پذیرش باورها، ارتباط قلبی و عملی با دین، و پایبندی به ارزش‌ها و احکام

۱ - حسینی‌علی احمدی دستجردی، بررسی مراحل شکل‌گیری هویت دینی کودکان و نوجوانان، ص ۳۸

۲ - سوره بقره، آیه ۱۳۸

۳ - سوره انعام، آیه ۷۹

۴ - علیرضا عرفی، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ص ۵۶

۵ - همان، ص ۵۷

۲. استفاده از هنر و ادبیات دینی: داستان‌های قرآنی، شعرهای معنوی یا آثار هنری با محتوای دینی می‌توانند حس گرایش به دین را در فرزند تقویت کنند.

۳. محبت و امنیت: ایجاد فضایی امن و آکنده از محبت، فرزند را آماده پذیرش آموزه‌های دینی می‌کند.

۴. حضور در اجتماعات دینی: شرکت در مجالس مذهبی، مانند اعتکاف یا جشن‌های دینی، گرایش قلبی فرزند را تقویت خواهد کرد.^۱

دعای مادرانه مادر باید همیشه با دعا و استغاثه به درگاه خداوند، از او بخواهد که دل فرزندش به نور دین و ایمان روشن شود.

نتیجه اینکه نقش زنان و مادران باورمند در ایجاد و تقویت هویت گرایشی دینی فرزندان، یکی از مؤثرترین جنبه‌های تربیت دینی است. محیط خانوادگی سرشار از محبت و معنویت، نگاه زیبا و محبت‌آمیز به دین، و بهره‌گیری از روش‌های غیر اجباری، زمینه‌ساز تربیت فرزندانی می‌شود که با اشتیاق قلبی و عشق معنوی، راه دین را در پیش می‌گیرند.

نتیجه‌گیری

تربیت دینی یکی از مهم‌ترین ارکان در فرآیند رشد معنوی و اخلاقی فرزندان است که آغاز آن در محیط خانواده و به‌ویژه توسط مادران صورت می‌گیرد. با توجه به اینکه زنان و مادران اولین مربیان و موثرترین افراد در رشد شخصیت فرزندان هستند، باورهای مذهبی آن‌ها تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری هویت دینی فرزندان دارد. شکل‌گیری این هویت، که ابعاد معرفتی، گرایشی و رفتاری را شامل می‌شود، در واقع نتیجه تعامل میان ارزش‌ها، الگوها و تجاربی است که مادر به فرزندان منتقل می‌کند.

بر اساس بررسی‌ها، عوامل متعدد اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان نقش دارند، اما تأثیر مادران با باورهای مذهبی در این میان بیشترین اهمیت را دارد. مادرانی که دیدگاه‌های دینی قوی و متعادل دارند می‌توانند فرزندان خود را به مسیری هدایت کنند که با اصول اخلاقی و معنوی هماهنگ باشد. این نقش در ابعاد مختلف قابل تحلیل است

در بُعد معرفتی، مادران با آموزش آموزه‌های دینی، انتقال مفاهیم اعتقادی، و پاسخ‌گویی به سؤالات فرزندان درباره دین، زمینه را برای ایجاد شناخت صحیح از اصول و مبانی دینی فراهم می‌کنند. فرزندانی که از مادرانی آگاه به علوم و مفاهیم دینی بهره می‌برند، معمولاً درک عمیق‌تری از هویت دینی خود دارند.

در بُعد گرایشی، مادر به‌عنوان منبع اصلی محبت و عاطفه در خانواده، با ایجاد فضایی سرشار از عشق و معنویت، احساس علاقه و تعلق فرزندان به دین و خداوند را تقویت می‌کند. بیان زیبایی‌های زندگی دینی، معرفی خداوند به‌عنوان مهربان و بخشنده و ایجاد پیوند عاطفی با ارزش‌های دینی از مهم‌ترین ابزارهای اوست. در بُعد رفتاری، مادران باورمند که پایبندی خود به اصول دینی را در زندگی روزمره نشان می‌دهند، به‌طور غیرمستقیم نقش الگویی برای فرزندان ایفا می‌کنند. کودکانی که رفتارهای دینی و اخلاقی مانند نماز خواندن، صداقت، گذشت، و کمک به دیگران را مستقیماً در خانه مشاهده می‌کنند، بیشتر به عملی کردن این رفتارها تمایل دارند.

باورهای دینی مادران می‌توانند به شکل مستقیم و غیرمستقیم بر هویت دینی فرزندان اثرگذار باشند. از تأثیرات مستقیم می‌توان به آموزش دیدگاه‌های دینی، تربیت اعتقادی و سوق دادن فرزندان به انجام اعمال عبادی اشاره کرد. از سوی دیگر، تأثیرات غیرمستقیم در قالب رفتار، گفتار و حتی لحن عاطفی مادران در محیط خانواده آشکار می‌شود. زمانی که مادر خود تعهد عملی به دین داشته و باورهای مذهبی را در زندگیش جاری سازد، فرزندان نیز به تقلید از این الگو، ارتباطی قوی‌تر با دین برقرار خواهند کرد.

همچنین روی‌آوری به شیوه‌های محبت‌محور و تکیه بر معنویت به‌جای سخت‌گیری، فضای گرایش مثبت به دین را در فرزندان ایجاد می‌کند. در مقابل، عدم هماهنگی میان گفتار و رفتار مادر، یا استفاده از روش‌های فشار و اجبار می‌تواند موانعی جدی در تربیت دینی ایجاد کند.

فرایند تربیت دینی همواره با چالش‌هایی همراه بوده است، اما تحولات اجتماعی و فرهنگی عصر حاضر این چالش‌ها را شدت بخشیده است. مادران مذهبی در دنیای امروز باید با عواملی مانند تأثیرات منفی رسانه، تغییرات ارزشی در جامعه، فشار گروه‌های همسالان، و محیط‌های غیردینی مقابله کنند. از سوی دیگر، سختگیری یا عدم تناسب روش‌های تربیتی با روحیه فرزندان می‌تواند تأثیرات منفی به دنبال داشته باشد. به عبارت دیگر، نقش موفق مادران در تربیت دینی فرزندان به توانایی آن‌ها در مدیریت این چالش‌ها، سازگاری روش‌های تربیتی با نیازهای نسل جدید، و ایجاد تعادل میان اصول اعتقادی و جاذبه دینی بستگی دارد.

برای اینکه مادران بتوانند نقشی مؤثر و پایدار در تربیت دینی فرزندان ایفا کنند، باید از رویکردهای متنوع و راهبردهایی جذاب و مناسب استفاده کنند. از جمله این راهکارها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

تبلیغ عملی دین: الگو بودن مادر در رفتار روزمره مهم‌ترین شکل آموزش دینی است. فرزندان زمانی که اعمال دینی را به طور مستمر از مادر مشاهده کنند، آن را به عنوان بخشی از هویت خود می‌پذیرند.

آموزش محبت‌محور: آموزش دین همراه با مهر، محبت و خویش‌ن‌داری، به جای اجبار، باعث علاقه‌مند شدن فرزند به دین می‌شود.

ایجاد محیط معنوی در خانواده: مادران می‌توانند با تقویت فضای عاطفی و معنوی در خانه، بستر مناسب برای تقویت گرایش‌های دینی در فرزندان فراهم کنند.

استفاده از ابزارهای نوین: از ادبیات، هنر، و رسانه‌های دینی برای ارائه آموزه‌های دینی به فرزندان استفاده شود.

اثرگذاری باورهای مذهبی مادران فراتر از چارچوب خانواده است و تأثیرات آن در سطح جامعه نیز قابل مشاهده است.

* - قرآن کریم

۱. ابن فارس، ابوالحسن، معجم مقایس اللغة، تحقیق و ضبط عبدالسلام محمد هارون، مصر، شرکه مکتبه، ط. ۲، ۱۳۸۹ق.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب، بیروت، دارالفکر، بی تا
۳. احسانی، محمد، نقش مادران در تربیت دینی فرزندان، ناشران: دفتر عقل، دین و رسانه، تهران، سال چاپ: ۱۳۸۷
۴. اصفهانی، راغب، مفردات الفاظ قرآن، مکتبه مرتضویه، چ ۲، ۱۳۶۲.
۵. اکبری، ابوالقاسم؛ مشکلات نوجوانی و جوانی، تهران: ساوالان، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۶. امینی، ابراهیم؛ تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انجمن اولیا و مربیان، چاپ اول، ۱۳۷۲.
۷. باغبادی، سمیه، نسل مهدوی: چگونگی شکل‌گیری هویت دینی در کودکان، ناشر: کتاب جمکران وابسته به مسجد مقدس قم، سال چاپ: ۱۳۹۸
۸. باهنر، ناصر؛ آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۹. پورافکاری، نصرت‌الله؛ فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی، تهران: فرهنگ معاصر، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله؛ تفسیر تسنیم، تهران: رجا، چاپ دوم، ۱۳۷۳.
۱۱. حسینی‌نژاد، سیدمجتبی، نقش «مادر» در تربیت دینی فرزندان، ناشر: اثر قلم زبان: تهران، سال چاپ: ۱۳۹۹
۱۲. خداپرستی، فرج‌الله؛ فرهنگ جامع واژگان مترادف و متضاد زبان فارسی، شیراز: دانشنامه فارسی، چاپ اول، ۱۳۷۶.
۱۳. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه؛ روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، تهران: سمت، چاپ اول، ۱۳۷۳.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۸.
۱۵. شرفی، محمدرضا؛ جوان و بحران هویت، تهران: سروش، چاپ سوم، ۱۳۸۰.
۱۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ تفسیر المیزان، برگردان: محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دهم.

۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، تهران، انتشارات علمیة اسلامیة، ۱۳۴۴ق..
۱۸. طریحی، مجمع البحرین، چ ۱، قم، مؤسسه آل البيت ۱۴۱۹
۱۹. عرفی، علیرضا ؛ آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، تهران: سمت، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۲۰. عمید، ، حسن، فرهنگ لغت فارسی، تهران، چاپخانه سپهر، ۱۳۵۹ ش.
۲۱. کلینی، محمد، أصول کافی، ج ۲، تهران، انتشارات علمیة اسلامیة، ۱۳۴۴ق..
۲۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۷۲، تهران، المكتبة الإسلامية، ۱۳۸۸.
۲۳. مصطفوی، حسن، التحقيق، بیروت، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۳ق..
۲۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۰.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، چ ۱۰، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱.